

ÇİN TUVALARININ FOLKLORU*

Zhanna YUSHA**

Özet:

Bu bildiri Çin'de yaşayan Tuvaların folklor gelenekleri üzerine modern devir analizi mahiyetindedir. Bu araştırma 2010 ile 2014 yılları arasında Tuvaların yaşadıkları bölgelerden toplanan alan çalışması malzemelerine dayanmaktadır. Çin'de yaşayan Tuvaların folklor ürünleri gerçekten halkın milli geleneklerinden ibaret olup sadece sözlü kültür ortamında varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Anıt niteliğindeki bu veriler, yaşayan türlerin aktarıldığı folklor bilgi ve beceriler, arkaik formlara ait izler taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tuvaların folkloru, Çin Tuvaları, Şincan-Uygur otonom bölgesi, folklorun iyi korunması, folklor türlerinin özellikleri.*

Folklore of Tuvinians of China

Abstract:

The paper analyzes the contemporary condition of folklore tradition of Tuvinians of China. The genres of Tuvinian folklore are examined, the life of folklore genres is described, as well as the features of their function, the degree of conservation of the ritual folklore and the novations? in the song culture are displayed.

Key words: *Tuvinian folklore, Tuvinians of China, Xinjiang Uygur Autonomous Region, life of folklore, features of the function of folklore genres.*

* RGNF (Rossiyskiy gumanitarniy nauchniy fond) desteğiyle grant №15-04-00206a

** Doç. Dr., Rusya Bilimler Akademisi, zhanna-yusha@yandex.ru

Çin Tuvaları, Şincan-Uygur otonom bölgesinin Alday aймаğının Ak-Kaba, Hanas, Hom, Kok-Dogai, Tamiki, Ala-Haak köyleri ile Haba, Burcin, Alday şehirlerinde yaşayan az sayılı bir etnik gruptur. Tuvaların yaşadığı topraklar, güneyde Rusya, batıda Kazakistan, doğuda Moğolistan sınırına uzanmaktadır. Bu bölgede yaşayan Tuvaların ana dili Tuvacadır, bu dil Tuvacanın yabancı bir lehcesidir.

Günümüzde Çin Tuvalarının nüfusu, yaklaşık 2500 dür. Onlar kendilerini "Kök-Monçak, Monçak veya Alday Tıvası" olarak adlandırırlar. Ancak nüfusları az olduğu için pasaportlarında Moğol olarak kaydedilmektedirler. Bu nedenle diğer halklar onları *Moğollar* veya *Monçaklar* olarak tasavvur ederler.

Tuvalar ana dillerini ise Monçakça veya Tuvaca biçiminde adlandırmışlardır. İlk bakıştan Çin'deki Tuvaların ana dili çok dar bir alanda, sadece aile içinde konuşma dili olarak kullanılmaktadır. Ama bize göre Tuva dili fikirlerin oluşturulması, aktarılmasında büyük bir rol oynar, aynı zamanda ekspressiv ve akkumulyativ fonksiyonlara sahip olmaktadır. Çünkü Tuvalar geleneklerinde ana dili kullanmaktadır ve folklor metinlerinde aynı şekilde ana dili korumaktadır.

Çin'deki Tuvaların yazılı bir dilleri yoktur. Genç kuşak Moğol ya da Kazak okullarında eğitimlerini sürdürmektedir. Bu okullarda da öğrenciler, devlet dili olan Çinceyi öğrenmek zorundadır. Tuvalar çok milliyetli bir ülkede yaşadıkları için Çince, Kazakça, Moğolca'yı biliyorlar. Bu yönüyle çok dillidirler. Küçük bir grup Tuvalar için bu durum çok önemli bir faktördür. Kazak Arap yazısını Kazak okullardan mezun olan kişiler biliyorlar. Ayrıca, insanların bir kısmı özellikle yaşlı nüfus Çinceyi iyi bilmiyor. Tuvalar da konuşma dilinin bir özelliği - konuştuğu insanın milliyetine göre farklı dillere kolayca geçiş yapıyorlar. Bu bölgede yaşayan bazı Kazaklar, Moğollar da Tuvacayı çok iyi bildikleri için Tuvalarla rahatlıkla anlaşabiliyorlar.

Maalesef, Çin'deki Tuvaların folkloruna ait malzemeler, günümüze kadar toplanmamış ve incelenmemiştir. Bizim 2010'dan beri topladığımız malzemeler, bu folklorun özelliklerini ve zenginliğini göstermektedir. Günümüzde Tuvaların hayatında önemli bir yere sahip olan folklor, kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza yayılmaktadır. Çin'deki Tuvaların folkloru, gerçekten halkın millî gelenekleri olup, sadece sözlü gelenekte varlığını sürdüren kültürel anıtlardır. Yaşayan türlerin aktardığı folklorik bilgi ve beceriler, arkaik formlara aittir.

Tuvaların folklorunda çeşitli türler bulunmaktadır: *burun hoocular* "efsaneler", *tuuku hoocular* "tarihsel efsaneler", *tool* "masallar, destanlar", *algis-yoreel* "dualar", *maktal* "güreşçiye ve ata yapılan dualar", *ir* "halk şarkıları", *mal alziri* "hayvancılık duaları", *diviziktar* "bilmeceler", *uleger sos* "atasözle-

ri”. Bu folklorik türler, Rusya ve Çin’deki Tuva folkloruyla da aynı özellikleri göstermektedir.

Günümüzde kosmogonik ve etimolojik efsaneler yazmak oldukça zordur. Bu tür efsaneleri, azar azar yazmaya başladığımızda bazı insanlar, böyle nahif bir sanatı niçin modern yüzyılda yazdığımı merak ediyorlardı. Bu tür efsane metinleri dünyanın yaratılışı, insanların yaratılışı, yıldızlardan bahseder, anlatıcılar, zaman zaman “gözlerimle görmedim, ama duydum” gibi açıklama yapıyorlardı. Bunun gibi çok eski mitolojik efsaneleri yaşlılardan derlemiştım.

Mesela bu efsanelerde, *Ust, Ortaa, Alt* dünya üzerine, *Kurmustu, Erlik-Nomun-haan* üzerine, ruhlar ve Dünyanın aslı hakkında mitolojik görüntüler yer almaktadır. Bunlardan başka, yaygın efsaneler arasında ulusal enstrüman olan *shoorun* ve müziğinin temeli hakkında hikayeler bulunmaktadır. *Sekiz shoor* müziği için anlatılan sekiz hikaye vardır. Bunlar, kahramanların sözlerinin yer aldığı müzik metninden oluşmaktadır. Bu sekiz efsanede yer alan gelişmeler, gerçekten olduğu gibi anlatılır. Bu anlatıların karakteristik bir özeliği de diyalogun bulunmaması ve sadece kahramanın monoloğundan oluşmasıdır.

Şecereli efsaneler, Tuva soyları: *irkit, hoyuk, cag-tiva, kara-sal, soyan, kara-tos* hakkındaki anlatılardır. Tarihsel efsanede, *Amirsana-gun-tayji*, 18 yüzyılda Djungariya’da yaşayan birisidir, Djungarların adaletsizliğine başkaldırmış savaşmış ve yenilgiye uğradıktan sonra Rusya’ya kaçmıştır. Çin’deki Tuvalarda Amirsana efsanesinin birçok varyantı bulunmaktadır. Buradaki anlatılarda ise Amirsana, Amerika’ya veya Rusya’ya kaçmıştır.

Çin Tuvalarının topraklarında yer alan Akhaba, Hanas köylerinde bulunan Bolbadai dağı, Amirsana’ya adanmıştır. Amirsana, aynı zamanda Altay, Hakas ve Moğol folklorunda da yer alan bir kahramandır. Her biri Amirsana’yı kendi halk kahramanı kabul eder ve onun gelmesini bekler.

Kendi topraklarında 30’lu yıllarda çıkan Çin’de Dungan Savaşı neticesinde Tuvalar, Moğolistan’a kaçmıştır. Bu esnada öldürülen ünlü kamlar ve Budist lamalar ve halkın kaçıışı hakkında anlatılan tarihî efsaneler, Sanskritçe yazılmış Budist kitaplarına da girmiştir. Tarihî olaylardan başka önemli görülen yerlerin adları hakkında da efsaneler bulunur. Ayrıca güçlü kuvvetli adamlar, hekimler, kamlar hakkında anlatılan efsaneler, günümüze kadar yaşamıştır.

Toolterimi ise Çin Tuvalarında destan ve masal anlamına gelir. Ancak masal ve destan, türlerine uygun olarak hacimlerine göre, *uzun tool (moon)* ve *kısa tool (moon)* olarak adlandırılmıştır. Eskiden destancılar-*toolcılar* çok fazla *tool* destan anlatırlarmış: “*Er jangıs Ercen-ool*”, “*Buga-Carin, Bora-Seeley*”, “*Er-Agiin*”, “*Boge-Sagaan-Toolay*”, “*Kunan-Hara-Baatır*”, “*Ozerde caji cok, olurdetını cok Er-Dunsay*” vb.

Tuvacadan başka Çin'deki Tuvalar Moğol destanları da anlatılmıştır “Jan-gar”, “Kezer”, “Han-Hara-Baatır”. Tuvalardan öğrendiğimize göre eskiden destanlar iki şekilde anlatılırmış: *hooçulanip aytır* (konuşma biçiminde anlatılır), *alganıpaytır* (ezgi ile anlatılır).

Günümüzde arkaik döneminin destanlara ait “*Buga-Carin, Bora-Seeley*”, “*Boge-Sagaan-Toolay*”, “*Kubab-Hara-Baatır*” gibi destanları sadece yaşlı *toolcu Tiidik* anlatabilir. Bu destanların kısa varyantlarını gençler de bilir. Bu destanların motifleri, konusu, genel yerleri, başı ve sonu Tuva Cumhuriyeti'nde yaşayan Tuvaların folklor örnekleriyle de benzerlik gösterir.

Ancak son yıllarda destan geleneğinde oldukça önemli sayılan ve kaçınılması gereken yasaklar unutulmuştur. Bunlar: Anlatı yarıda bırakılmaz, destan saklanmaz. Bunlardan başka eskiden destan anlatılmadan önce *toolcu* destanın ruhuna – ot yakardı. Simdi bu yasaklar ve kurallar unutulmuştur.

Şarkı geleneği, günümüzde halk şarkıları ve besteci şarkılarıdır. Kültürün taşıyıcısı şarkılar-ırlar müzik üzerine iki gruba ayrılır: uzun ve kısa ırlar. Fonksiyon ve konu sınıflandırmasına göre Tuva şarkılarında şu gruplar bulunur: *magtal ırı* “övgü şarkısı”, *dagşa ırı* “sofra şarkısı”, *doy cazaarda ırı* “düğün şarkısı”, *mahabat ırı* “aşk şarkısı”, *ovey ırı* “beşik şarkısı”, *elek ırı* “şaka şarkısı”, *homudal ırı* “acıklı şarkı”, *oksuztun ırı* “öksüz şarkısı”.

Tuvaca ve Moğolca söylenen besteci şarkıları Tuva kültüründe ayrı bir rol oynar ki, bunlar kutlamalarda ve aile törenlerinde söylenir. Şarkıların genel konusu - yurt sevgisi ve doğa güzellikleridir. Bu şarkıların sözlerinde folklorik sembol ve kinayenin rolü oldukça fazladır. Şarkı söyleyen kişinin besteci şarkı metinlerinde değişiklik yapması, anlamdaş kelime kullanması yasaktır, orijinalinin korunması gerekir.

Şehirlerde okuyan Tuvalı gençler, internetten Moğolistan ve Rusya'da yaşayan Tuvaların müziklerini indirebilirler. Bunlardan Moğol Tuvalarından olan Ookey Şanagaş ve Kantömür Sarıglar'ın “Ben Tuvayım” adlı şarkısı meşhur olur. Bu şarkıyı söyleyen kişinin yaşadığı yerde doğaçlama varyantlar da vardır. Mesela, şarkının “*Gumus suglu yernin kızı ben*” sözleri yerine “*Ben Ak-Habanınkızı ben, ben Hanastın kızı ben*” geçer.

Rusya'daki Tuvaların müziğiyle etno-folk toplulukları „Hun-Hurtuu“, „Tıva kızı“ (Tıva kiji?), „Chirgilchin“ repertuarını bilirler. Bu şarkıların kayıtlarını geleneksel kutlamalar sırasında duymak mümkündür. Ama Rusya Tuvalarının lehçe özelliği şarkıların anlaşılmasını ve ezberlenmesini zorlaştırdığı için, Çin Tuvalarının repertuarında bu şarkılar bulunmamaktadır.

Ayrıca Çin Tuvaları, başka diller bildiği için repertuarlarında Moğolca, Kazakça ve Çince halk şarkıları da bulunur. Bunlardan Moğolca şarkılar oldukça

tercih edilir. Bazı törenlerde sadece *ovaa dagiiri*, *bag mooreyi* Tuvaca ve Moğolca şarkılar söylenir, törenlerde Çince ve Kazakça şarkıların söylemesi yastır. Bu şarkılar ancak Tuvaca ve Moğolca'ya tercüme edilerek söylenebilir.

Günümüzde Çin'deki Tuvalar, eskiden beri kutladıkları adetleri ve gelenekleri unutmamışlardır. Eskiden olduğu gibi bugün de kutlamaya devam edilmektedir. Onlarda büyük *uc takvim* törenleri vardır, bu kutlamalar, Tuvaları halk olarak birleştirir. Kışın kutlanan *Şagaa* (yeni yıl bayramıdır, on beş gün kutlanır), yazın *Ovaa dagiiri*, Alday'ın ruhuna tapılan ritüeldir, sonbaharda *Cula*, budizm töreni.

Takvim törenleri dışında, aile kutlamaları yapılır: düğün, çocuk doğduğunda yapılan toy, göbek bağının saklanması, ilk saç kesimi. Bu törenler sırasında yapılan *algis-yoreel* “dualar”, ır “halk şarkıları” her törenin önemli bileşenidir.

Rusya'daki Tuvalardan farklı olarak, Çin Tuvalarında dans kültürü vardır. Törenlerde, bayramlarda Tuvalar, halk dansı yaparlar. Bu danslar, erkek, kadın dansları diye ayrılırlar ve başka başka türleri vardır: *hara ciraa*, *sinsaalik* vb. Enstrüman olarak *şoor*, *ilkiir* ve *dopşuur* çalınması ilginçtir.

Küçük türlerden kültürün taşıyıcısı olan *dıvızıktar* “bilmece” ve *uleger sös* “atasözleri” vardır. Atasözleri metinlerinde, kısa formda Tuva halkının ahlakî değerlerine rastlanır: cesaret, konukseverlik, dostluk, ustalık, çalışkanlık... Yalancılık, övünççenlik, korkaklık, tembellek, boşboğazlık, cimrilik, açgözlülük ayıplanır.

Küçük türlerden atasözleri ve duaların etkileşimini gösteren olaylar vardır. Mesela, aile töreni sırasında kültürün taşıyıcısı bazı olaylarda, dualarla atasözleri değiştirilir. Mesela, atasözünde saygı ile ilgili: *Büyüğe saygı göster, küçüğü gözet*. Bunu dualarda da görürüz: *Büyüğü saymak, küçüğü gözetmek gerekir*.

Görüyoruz ki, Çin'de Tuvalar ana dilini günümüze kadar korumuşlardır. Günümüzde Tuvacanın dil durumu ulusal bir bölgenin olmaması; farklı etnik gruplara ait kültür, inanç ve ilişkilerin olumsuz etkileri; farklı dilleri konuşan halkların nüfus bakımından hayli çok olması; Tuvaların 29 yıl içinde ana yurtlarından başka yerlere zorla göç ettirilmesi ve bunun sonucunda yüzlerce yaşlı insanın ve çocukların ölümü; Rusya ve Moğolistan'da yaşayan ve yakın akrabalık bağları bulunan diğer Tuva boylarıyla görüşmelerinin imkânsız olması; okullarda ve üniversitelerde eğitimlerinin ana dillerinde yapılmaması; yazılı ve görsel medyada kendi dillerini hiç kullanamamaları gibi nedenlerden zor bir süreçten geçmektedir.

Sonuç olarak, burada günümüzde Çin'de yaşayan Tuvaların folklorunun bugüne kadar oldukça iyi korunduğu aktarıldı. Bu türlerde Tuvaların dünya görüşünü, poetik formlarını, folklor dilinin özelliklerini, istikrarını, zaman-

da yolculuğunu görüyoruz. Fakat son yıllarda televizyon, radyonun etkisiyle *dıvızıktar* “bilmece”, *üleger sös* “atasözleri”, *burun hoocular* “efsaneler” dar alanda kalmakta, gençler tarafından daha az kullanılmaktadır. Çoğunluk, Tuvaların yazı dili olmadığı için bazı folklor ürünlerinin unutulmaya başladığını söylese de halen *algış-yöreel* “dualar”, *ır* “halk şarkıları” gibi türler, her törenin önemli bileşenidir.

Kaynaklar

1. Alan araştırmaları malzemeleri (2010-2013 y. Şincan-Uygur otonom bölgesinin İli-Kazak rayonunun Alday Aymağı)
2. Mifi, legend, predaniya tuvintsev (Sost. N.A. Alekseev, D.S. Kuular, Z.B. Samdan, Zh.M. Yusha) / Pamyatniki folklore narodov Sibiri I Dalnego Vostoka. Tom 28. Novosibirsk: Nauka, 2010.
3. Rerih Yu.N. Put zavoevatelei // Tibet i Tsentralnaya Aziya: Statya, lektsii, perevodi. Samara, 1999.
4. Yusha Zh. M. Obryadovaya poeziya tuvintsev: struktura I semantika. Novosibirsk, 2009.